

EQUÍVOCOS DE LA RURALITAT. LA VALL D'ERILLCASTELL I PERANERA

Resum

L'espacialitat cohesiona el coneixement compartit per una comunitat. Hem construït eines que permeten recollir i difondre la memòria sobre el territori, per tal de restablir el lligam que hi té la comunitat. Els materials ens aporten evidències sobre aspectes poc atesos en la història del despoblament, i volen ser una eina per reconnectar la comunitat amb el coneixement del seu medi i de la seua història.

Paraules clau: toponímia, memòria oral, despoblament.

Jordi Suñs Subirà

CERib-Universitat
de Lleida

Abstract

Spatiality brings together the knowledge shared by a community. We have constructed tools that allow us to collect and disseminate the memory of the territory, in order to re-establish the bond that the community has with it. The materials provide us with evidence of aspects that are little known in the history of depopulation and aim to be a tool for reconnecting the community with the knowledge of its environment and its history.

Key words: toponymy, oral memory, depopulation.

0. Introducció

Una passejada que surt des del poble d'Aneto fa un itinerari circular que combina diferents camins tradicionals amb el recorregut del canal de subministrament a la central hidroelèctrica de Bono, que va construir ENHER als anys cinquanta del segle xx. En el sentit de les agulles del rellotge, el recorregut segueix primer el camí que va als prats abancalats de davall d'Aneto, fins que se surt a l'envista del Salt de Senet. En aquest punt, i contra tota lògica, el camí no s'acaba, sinó que fa un gir i continua pel mig d'una paret rociosa que s'encara a la vall de Barravés. El gir que ens ha fet saltar d'una banda a l'altra és també una mena de plec temporal. Si abans seguïem un camí dels de sempre, ara seguim el canal que recull l'aigua de la petita presa de Senet i la porta fins a un desnivell de diversos centenars de metres, a la cambra de pressió de la central de Bono, des d'on avui tenim una perspectiva impressionant. Contrasta l'estratègia dels camins, que miren de fer fàcil la superació dels desnivells, amb la recerca del desnivell com a estratègia industrial. Posats aquí, és com si visquéssim físicament un contrast entre dimensions: les que dominen la vida autòctona amb les que s'imposen des d'un lloc llunyà. És la constatació física d'una alteració profunda en la manera de mirar-nos el nostre món.

El despoblament rural respon a factors de naturalesa diversa, un dels quals té a veure amb la percepció de la capacitat autòctona d'incidir en els mitjans de desenvolupament socioeconòmic local. La idea segons la qual la societat ribagorçana anterior a la hidroelectricitat vivia en una mena d'ensopiment ancestral és, de fet, producte d'un entorn ideològic que acompanya la implantació de la hidroelectricitat, i que li atribueix un rol miraculós, la modernització instantània.

A grans trets, el despoblament respon a la necessitat d'acomplir unes expectatives, i va en coherència amb un escenari cultural que acaba imposant allò que és raonable, més en una societat que ha passat una postguerra i viu el període àlgid del franquisme. Els testimonis que ens parlen de la Ribagorça anterior als anys cinquanta (abans d'ENHER, per entendre'ns) dibuixen un Pont de Suert que ja exercia com a centre comarcal, amb diversos comerços com ara sabateries, sastreries, carnisseries i llocs de venda de fruites i verdures, comerços dedicats als aparells electrònics, com ara ràdios, una activitat cultural intensa, una orquestra formada per joves de la població (que són instruïts per un músic amateur que es dedica a la confecció d'espardenyes)... Més enrere en el temps, a començament del segle xx, i al mateix Pont de Suert, tenim notícies de l'existència d'una fàbrica d'electricitat que aprofitava el canal que, una mica més amunt, subministrava aigua a la fàbrica tèxtil (una indústria important en aquell moment, que es nodria de la llana autòctona). La iniciativa de diversos propietaris de construir una segona centraleta, que hauria pogut obrir un període de competència, dona lloc a una societat que les inclou totes dos i que implica un gran nombre de famílies del poble.¹ Totes aquestes notícies desmenteixen la contraposició entre els industrials anys cinquanta i l'en-

darreriment previ, i fan pensar més aviat en un canvi sobtat de «model» que, pel que aquí ens interessa, és la implantació d'una nova espacialitat, una nova geografia.

La idea que el despoblament pot ser revertit mitjançant una estratègia centrada en el desenvolupament d'indústries que atrauen mà d'obra és, en aquest sentit, una veritat molt parcial.

Per contra, potser un bon enfocament té a veure amb una estratègia de revitalització del patrimoni que passi per crear un sentit del lloc, que canviï la nostra manera de trobar-nos en el món. En aquest punt, un procediment interessant pot partir de la comprensió del context i la vivència dels qui hi han viscut, o hi viuen; saber quines són les seues percepcions i els seus coneixements. Si és evident que el canvi en els usos del territori ha suposat un canvi en el coneixement del territori, se'n segueix que revitalitzar el territori té un vessant fonamental en termes de coneixement.

Ens passa sovint que pensem que cal aportar al medi rural els béns culturals que, com a part del conjunt de serveis, són accessibles en un medi urbà. I allò que ja teníem en el lloc acaba entrant en una mateixa visió «des de fora»; la vivència del medi per part de l'autòcton s'acaba assemblant a la del visitant urbà.

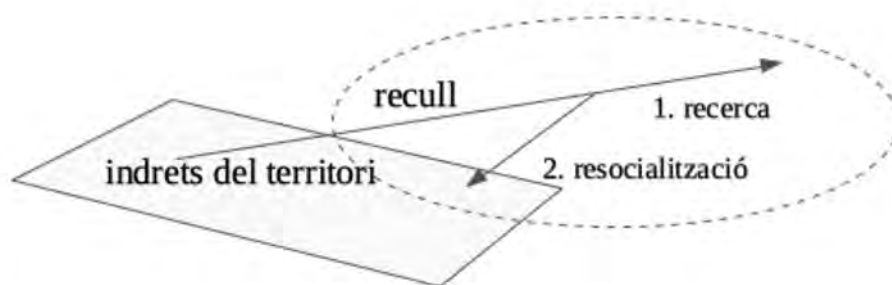
De fet, la meua experiència em diu que l'habitant de la ciutat també ha experimentat canvis dramàtics en la seua espacialitat; se sol moure en una xarxa àmplia, urbana, que conforma bona part de la seua trajectòria vital. Però una més gran mobilitat ha portat canvis substancials en aquest sentit, centres urbans de més pes tendeixen a centripetar les xarxes i l'imaginari espacial. En un article de la premsa local dels anys trenta, a Lleida, es feia una enquesta sobre el coneixement de la ciutat: «saps on és la Banqueta?», «la costa del Jan?», «les perxes?», etc. Els llocs encara hi són, en el coneixement de la gent més gran de la ciutat, ben poc però entre els joves. Aquests estan familiaritzats amb llocs a Barcelona, fins i tot en altres ciutats fora de l'estat. És com si la seua xarxa de vivències geogràfiques s'hagués fet menys densa i però més àmplia.

No cal dir que en la ruralitat ha passat una mica el mateix, però de manera més dramàtica: el canvi generacional, que ha estat un canvi socioeconòmic en molts casos, ha produït un esborrament massiu dels llocs propers (l'aparició dels que anomenava «espais buits» a Suïls, 1993). És difícil parlar del contrast entre urbà i rural, perquè tot ha anat entrant en una mateixa xarxa que es desplega des dels grans centres urbans.

1. Emmarcament i descripció

El projecte *InSitu* es va iniciar fa algun temps a la UdL, amb un esperit de recerca tant teòrica com aplicada, i proposa un model circular, de recull i tractament d'informació, prenent la dimensió espacial com a organitzadora del coneixement i com a element a revitalitzar a par-

tir d'aquest; el recull nodreix unes eines i s'estructura a través d'aquestes: un gestor de continguts (base de dades *on-line*) vinculat a un web (i opcionalment una app), que permeten que el que s'ha recollit s'emmagatzemi i es vehiculi com a part del coneixement que la comunitat acumula sobre el territori. Obtenim així un resultat en forma de dades per a l'anàlisi teòrica (1) i de preservació i re-socialització del patrimoni (2):

La línia d'anàlisi teòrica (1) es pot resumir a partir d'una interpretació genèrica de Sack (1980): un canvi social porta aparellat un canvi en les relacions entre els individus i els indrets on viuen. En el nostre cas, ens hem centrat en el nivell lingüístic i sociolingüístic d'aquest canvi: la toponímia com a patrimoni a preservar i estudiar; l'expressió lingüística de l'espacialitat; l'aparició de noves dinàmiques sociolingüístiques, models d'ús, fronteres i percepcions. De fet, en termes lingüístics l'espacialitat ha estat considerada sota perspectives ben diverses: des del marc descriptiu de la lingüística cognitiva (Lakoff & Johnson (1999), Levinson (2003), Talmy (2000)) fins al de l'antropologia lingüística (Thiering & Schiefenhövel (2013)). Els primers resultats en aquesta línia s'anunciaven a Suïls (2016, 2017). Però també demana atenció l'aspecte relatiu a les relacions entre territorialitat i dinàmica sociolingüística (Auer & Schmidt, 2010).

La línia aplicada (2) pretén preservar el coneixement que la comunitat té del territori immediat, tot (re)establint la connexió entre l'aproximació tradicional i la moderna i projectant aquesta connexió cap al futur. És evident que el resultat no pot ser una simple preservació del que havia estat. Això, a tot estirar, pot ser descrit parcialment i també parcialment és el que es perd en un procés de canvi. Ara bé, el recull conté informació que podem recuperar per a la comunitat, entenent que aquesta n'obté un benefici en forma de lligam, també afectiu, amb el seu entorn, i a partir d'aquí hi ha nous coneixements que se sumen al conjunt gràcies precisament a aquell lligam. Així per exemple, al coneixement dels usos agraris i pastorals, al

relat biogràfic i llegendari, s'hi suma ara el coneixement sobre la geologia, sobre la història o sobre l'arquitectura. El que en resulta té també, llavors, un vessant didàctic. Tilden (1957) defensa la transmissió del coneixement des de la presència en els indrets que hi són rellevants; posar els indrets al centre del coneixement es pot entendre llavors com una estratègia efectiva de transmissió i comprensió.

El treball de Mel (2004), que parla de revitalitzar els indrets, mostra una intenció en termes de compromís social. Elaborem les dades tenint present la idea de Ham (1992) de gestió del patrimoni (que prescindeix de la distinció entre patrimoni natural i patrimoni cultural entenent que en qualsevol dels casos es dona un exercici interpretatiu, comunicatiu, és a dir de caràcter social) i l'enfocament de Tilden (1957): la necessitat d'interpretació i, per comunicar-la, la necessitat de concreció, utilitzant elements que la connectin amb l'experiència viscuda per l'individu, com ara, en el nostre cas, la vivència física del territori.

Així, la base constructiva del nostre model la formen els indrets i els itineraris (camins). Cada indret s'estableix a partir de la informació oral sobre la toponímia tradicional, i en bona mesura el mateix pel que fa als camins. Cada indret és una entrada en la base de dades i, en essència, l'usuari final s'ha de poder moure a través del conjunt d'indrets, obtindre'n informació de manera programada o a l'atzar, i desplaçar-se a través dels camins. Aquest accés a la informació es pot fer via web o *in situ*, via app o web-app a través d'un dispositiu mòbil. La documentació accessible és de tot tipus: text, imatge, so.

El projecte es va centrar, en una primera fase, sobre un territori molt concret i limitat, que per si mateix presenta força elements d'interès, i que atesa la densitat de continguts ens permetia construir un model exportable. Es tracta de la vall de Peranera o Erillcastell, a l'Alta Ribagorça, una àrea quasi totalment despoblada.

En una fase immediatament subsegüent, el projecte s'estendria cap a Erta/Massivert (est) i cap a Malpàs–Ventolà–el Pont de Suert (sud-oest). El que avui és públic es pot consultar a aon-som.wordpress.com.

2. Metodologia

a. El treball de camp segueix un qüestionari muntat sobre la toponímia local (aproximadament 800 topònims fins avui), resseguida amb informants autòctons. S'aplica el nomenclàtor local sense crear nous ítems. Allò que l'informant explica sobre cada lloc és enregistrat i els indrets fotografiats. Els llocs es geolocalitzen un per un amb coordenades ETRS i es categoritzen al gestor de continguts. Al mateix temps es fa atenció al discurs oral, als recursos que denoten modalitats d'ubicació i orientació, descripcions sobre la moció, indicacions de distància, indicacions sobre el grau de delimitació dels indrets, etc.

Les fonts orals que tenim presents en aquest article són:

- tres informants a Erillcastell, dos dels quals hi van viure la infantesa; el tercer és una dona que hi va arribar cap a 1960 des de Granada amb la seua família, essent adolescent. No és un cas diferent d'altres nuclis propers com Massivert, Esperan, Montiberri... o el desplaçament quasi total de gran nombre de nuclis de ribagorçans que no fossin al fons de vall. Erillcastell tenia set cases, avui totes en ruïnes.

Erillcastell va ser abandonat en un procés relativament breu. Pràcticament es produeix entre els anys seixanta i setanta del segle passat. La paradoxa és que coincideix amb un increment demogràfic espectacular a la comarca, resultat de la implantació de la indústria hidroelèctrica, a la qual van anar a parar bon nombre dels qui s'havien dedicat prèviament a la mineria (les mines de carbó tanquen el 1969). Això fa que el cas d'Erillcastell sigui una mica diferent; la presència de la industrialització hi remunta ja al primer terç del segle xx.

- tres informants a Peranera, d'una mateixa família dedicada a la ramaderia. Peranera és un nucli una mica més gran que Erillcastell; havia comptat una desena de cases de les quals una encara és habitada durant part de l'any. Erillcastell i Peranera es troben parcialment construïts sobre restes d'antics *castra*.

- cinc informants a Malpàs. Aquest és un nucli encara important, amb una quarantena de cases. Manté una certa activitat agroramadera, en alguns casos amb relleu generacional recent. Malpàs havia estat cap de municipi fins al 1968, i havia acollit una nombrosa població vinculada a l'activitat minera. En tancar les mines, la població es va veure reduïda de cop i en va quedar profundament alterada la vida.

b. Cada enregistrament se segmenta segons un ventall temàtic rellevant, i s'integra en un inventari d'informació oral connectada amb els indrets. La informació rellevant es transcriu i s'emmagatzema en format text i àudio.

c. S'obtenen els *tracks* dels camins en el procés de recull.

d. Camins i indrets es connecten en bases de dades paral·leles. L'usuari final pot procedir d'acord amb les categories del gestor de continguts o a l'atzar, és a dir seleccionar un seguit d'indrets, d'acord o no amb un criteri temàtic, i buscar l'itinerari o els itineraris per a accedir-hi, o simplement seleccionar un camí per observar els llocs que connecta, etc. Tot serà accessible *in situ*, des d'una aplicació per a dispositius mòbils, o des del web públic. Ara bé, defugim la construcció d'una eina que faci tota la tasca de construir un itinerari; cal que l'usuari ho faci, que no es confii tot a la tecnologia. Aquesta ens ha d'oferir la informació, però la construcció d'un recorregut l'hem de fer nosaltres a mesura que ens posem en contacte amb el terreny.

e. A partir de l'espai web o de l'app, la visió que l'usuari pot obtenir és una representació ortofotogràfica dels topònims, o un llistat segons els criteris de cerca. Des de cada punt de l'ortofoto, o des de cada entrada del llistat, s'accedeix a una fitxa informativa.

Una fitxa informativa també pot contenir links interns que, des d'un text explicatiu, connecten amb altres llocs, és a dir amb altres fitxes: un lloc anomenat l'Aubac es relaciona amb altres llocs del mateix nom, o de nom afí, o d'usos afins, etc., i així podem construir un discurs transversal que la base de dades no podria recollir per si mateixa. Seleccionant, successivament, aquells indrets que ens interessin a mesura que n'anem consultant les dades, el discurs és modulad des del territori i es projecta en forma de recorregut que físicament podem realitzar.

Per a una consulta sobre un lloc a la base de dades, els camps possibles d'informació són diversos: representació i localització en ortofoto; nom del lloc; coordenades; població; partida; tipus de lloc; tipus i origen lingüístic del nom; interès principal del lloc; descriptor general; descriptor històric; memòria oral; tipus d'element en termes geològics o altres; descriptor geològic o d'altres tipus; documents d'àudio (memòria oral); enllaços d'interès; documents gràfics; camins que hi porten.

Per a una consulta sobre un camí: representació en ortofoto; nom del camí; interès principal de l'itinerari; dades tècniques; descripció de l'estat; llocs per on passa, amb enllaços; documents gràfics i altres.

La informació de fonts orals sobre els indrets es presenta transcrita i es pot escoltar tot clicant a l'enllaç «escolteu-ho»:

Interès	Geològic
Descriptor	<p>Diminutiu de "castell". Remarcable el pas de -ll- a -r-, potser per dissimilació, tot i que hi ha rastres en ribagorçà de solucions a la gascona (Casterner < castell ner). Indica l'existència d'alguna fortificació, ni que fos mínima, al cap del tossalet. Si hi pugeu des del coll, trobareu evidències d'alguna construcció antiga, tant a l'estrem septentrional com meridional del petit promontori que s'allarga fins al damunt del Corral des Matxos i els Bancals del Cap de la Borda. Especialment a la part meridional, l'acumulació de rocs i l'aparença que hi havia accessos ben marcats fan pensar en instal·lacions d'una certa entitat.</p> <p>El colladó de Casterissol, que es troba a la part septentrional del tossalet, és una veritable cruïlla entre els camins que connecten la Borda de Martí, Esperan i Erillcastell, i la sèquia que porta l'aigua des del Barranc d'Esperan fins als Bancals del Cap de la Borda.</p>
Descriptor històric	
Fonts orals	Joan Farré detalla els camins que fan cap a Casterissol (escolteu-ho):

Fitxa de Casterissol.

Com ara en les notes que l'informant ens aporta sobre Casterissol, il·lustrades més amunt (podeu fer la cerca a partir del topònim Casterissol a aonsom.wordpress.com). En la transcripció es marquen els trets dialectals d'interès, que poden ser comentats a la mateixa fitxa o en una altra d'enllaçada.

Tota informació de la base de dades està lligada amb algun indret. Així per exemple, la descripció lingüística és exemplificada a partir de les fonts orals, i aquestes sempre han de ser consultades a partir dels llocs amb els quals es relacionen. Així, en la fitxa que correspon a Erillcastell, on es parla de les característiques de la llengua dels informants, es remet a diversos llocs on aquestes característiques podran ser constatades (aneu a Erillcastell, en el mapa que trobareu enllaçat al web aonsom.wordpress.com).

3. La densitat dels indrets. Un exemple a partir de la mineria

Si convenim que podem teoritzar sobre la relació, també afectiva, que mantenim amb els indrets, aquest abordatge bé deu admetre un enfocament aplicat. És, per exemple, l'enfocament de Mels (2004) o de Conlin & Joliffe (2010). Si els indrets són un repositori de coneixements compartits i estan més o menys carregats d'afectivitat, el coneixement que en tenim i l'afectivitat que ens hi lliga han de poder ser construïts, redescoberts, alterats (com de fet, també han estat abolits). Un punt de partida per a un enfocament aplicat com aquest seria posar els indrets al centre. Aquests farien la funció d'aplegar coneixements de diverses dimensions, començant per la memòria oral.

I això en base a una hipòtesi: si bé es podria dir que la pèrdua de matisos en la temporalitat i la pèrdua de matisos en l'espacialitat formen part d'una mateixa cosa, que en podem dir l'esborrament de la memòria local, ens trobem que un treball de recuperació d'aquelles dos dimensions ha de fer atenció preferentment a l'espacial. Altrament dit, el procés de refer els matisos del que sabem sobre els llocs ens porta a recuperar-ne, al mateix temps, els matisos de la temporalitat, mentre que la inversa no sembla tan senzilla: centrar-nos en els detalls de la història local corre el perill de quedar en una simple acumulació de dades fora de context. En canvi, l'espacialitat ja ens dona un context on situar la resta. Això dit, insisteixo, en un enfocament aplicat.

Fixem-nos, per exemple, en la cronologia de la mineria a Malpàs. La podem dividir en diversos apartats per abastar la complexitat de continguts que s'hi connecten.

Apartat 1: la geologia. L'entorn dominat per les evidències d'activitat volcànica durant el carbonífer ens aporta un context tan complex com atractiu.

Apartat 2: la mineria estrictament. Podem remetre a un primer moment, previ a l'etapa de màxima explotació minera dels anys cinquanta del segle passat. En aquell moment inicial, a l'entorn dels anys trenta, segurament parlem d'una explotació centrada en el sector d'Erillcastell, amb cinc boques de mina. Ja en aquell moment hi ha plans per ampliar l'explotació cap a la

banda de Peranera. El segon moment és el del creixement en connexió amb la construcció de pantans. Aquesta etapa la descriu succintament Sánchez Vilanova (2018), en un text molt esbiaixat que té una conferència de Victoriano Muñoz com a quasi única font. Amb l'ampliació, es construïran diverses infraestructures de suport: una casa, residència del facultatiu i també amb funcions administratives i de consultori mèdic; l'edifici de la cantina, amb funció també residencial i religiosa. La mina subministrerà carbó a la fàbrica de ciment de Xerallo, a través d'un funicular que es farà servir també per portar ciment en el sentit Xerallo–Malpàs.

Apartat 3: obrint el focus. Es pot parlar del context humà i sociopolític en el qual s'implanten les mines, fins a quin punt hi ha convivència entre l'explotació minera i la pagesia autòctona, i quin és el balanç que en podem obtenir localment. Anant més enllà, podem parlar dels dos moments de l'explotació minera, el segon dels quals s'insereix de ple en la dictadura franquista. Quin era l'enfocament polític de la industrialització? Quina era la política «territorial» del moment? Es pot parlar de desenvolupament si el resultat final és el despoblament?, etc.

O bé podem donar-hi un tractament no estrictament cronològic sinó espacial. Portar-ho al terreny. En aquest enfocament, els tipus de dades amb què treballem són diversos, no només quant a l'àrea temàtica sinó també quant a origen i manera d'obtenir-les, des de l'evidència que podem deduir d'una simple observació *in situ* fins a allò que cal trobar a les fonts orals o en l'anàlisi especialitzada (les dades analítiques poden provenir de qualsevol àrea especialitzada: geologia, botànica, arquitectura, toponomàstica, etc):

origen / tipus de dades	fonts escrites	fonts orals	evidència en terreny
A. morfologia del lloc			X
B. analítiques	X		X
C. mineria	O	O	O
D. agroramaderes		X	O
E. història	X		
F. memòria oral		X	
G. religió	O	X	O
H. mitologia		X	O
I. indicadors		X	
X: necessàriament; O: no necessàriament			

Taula 1. Dades associades a noms de lloc.

Un exemple per al cas que ens ocupa seria una llista de topònims. Imaginem un itinerari que va des del Pont de Castellars fins a Erillcastell pujant pel camí que segueix el Barranc del Fener, i que després baixa cap a Malpàs, o bé que, en lloc de pujar pel Barranc del Fener cap a Erillcastell, puja pel Barranc del Solà cap a Peranera i fins al Coll de Fades.

Aquests són alguns (només alguns) dels llocs per on passaria, i només unes poques de les dades que s'hi associarien, classificades segons els apartats A-I de la taula anterior:

PONT DE CASTELLARS (0.8048129, 42.4145223):

A. Es troba just a la desviació cap a Castellars. Abans del pont hi ha un eixample al costat de la carretera, on podem deixar el vehicle si en portem, i on ens podem situar per observar l'entorn. Si mirem en direcció a Castellars, tenim una rourera relativament jove. Si ens girem cap al nord, veiem les piles de deixalles de carbó. Cap al SW hi podem veure el pinar de l'Obac de Malpàs.

B. La connexió és múltiple. Ens permet ser conscients d'una política forestal força particular en els anys cinquanta i seixanta del segle passat.

C. Som a davall dels antics dipòsits que rebien el carbó per un ferrocarril des de les mines. Des dels dipòsits, el carbó es carregava en un funicular que sortia d'aquí cap a Xerallo (i des de Xerallo portava ciment). La història del funicular és llarga i mereix capítol apart.

F. La memòria oral sobre el moment en què es van produir les repoblacions de pi roig massives, i en concret la repoblació de la comarca i de part del municipi de Malpàs, ens permet de fer-nos una idea de fins a quin punt va ser una gestió mancada de transparència, d'adaptació a la realitat de cada indret, i de coordinació amb els autòctons. El que n'hem pogut recollir fa pensar en un pla de repoblacions que pretén bàsicament acumular hectàrees, i que la pressió sobre els ajuntaments era considerable. Quan la repoblació es fa a Malpàs, aquest encara és cap de municipi i se sap que el pla de repoblació arriba com una imposició des de fora, i es du a terme un cop s'ha «negociat» quina és la part de municipi que serà repoblada.

La memòria oral ens parla també del moment en què la mina es trobava en el seu pic de producció i, per tal de fer peces de fusta per a les galeries, aquests roures havien estat arrasats, evidentment sense tindre en compte els propietaris... Aquest fet es pot posar al costat del que s'ha dit abans: tala a mata-rasa dels roures i, després, plantació de pins arrasant també el matollar autòcton. Dos bons exemples d'una política forestal mancada de criteri sota un règim autoritari.

I. Si prenem una mica de perspectiva, la taca de pi roig de Malpàs té la seua continuïtat a Viu de Llevata cap al sud, a Ventolà cap a l'oest, i més enllà a Sarroqueta cap al nord...

*Estació del funicular,
prop del Pont de
Castellars.*

PRAT DE LA RIBERA (0.806367, 42.415928):

C. Avui hi queda l'antiga cantina de les mines, un edifici que ha perdut la coberta.

G. En el mateix edifici s'hi situava la capella de Santa Bàrbara. La imatge de Santa Bàrbara es creia perduda, però va ser traslladada a Malpàs i actualment, ens diuen, es troba a l'ermita de Sant Sadurní, juntament amb les imatges del mateix Sant Sadurní i de Sant Isidre. El culte a santa Bàrbara, de fet, va arribar amb les mines i era particular dels miners; el poble de Malpàs tenia culte a sant Pere (que és patró del poble), a sant Isidre i especialment a santa Margarida.

La cantina.

EL CANEMAR (0.807833, 42.417815):

B. De llocs anomenats *canemar* n'hi ha força en diversos pobles de la comarca, sempre llocs més aviat obacs i prop de l'aigua. La raó és que les plantes de cànem tendien a fer-se espigades buscant la llum del sol i, a més, en collir-les s'havien de posar a estovar a l'aigua perquè les tiges després es poguessin bregar i obtenir-ne fibra.

C. Aquest nom correspon al terreny on es va construir la casa del facultatiu de les mines. Probablement el lloc oferia les condicions per construir-hi la casa que ocupava el capatàs amb la seua família, i que servia també d'oficina i de consultori mèdic per atendre i fer les revisions al personal de les mines.

BORDA DEL VIUDO (0.806996, 42.41956):

A. Del tot caiguda i, de fet, difícil de veure. Es troba prop del camí que puja cap a Erillcastell i la pista hi passa a tocar.

C. Cambra (1931) explica que Antònio del Viudo tenia confiat el paper de guarda de les mines, segurament aprofitant que tenia aquesta borda allà al costat, la qual cosa també suggereix que els autòctons tenien un paper de certa rellevància en l'explotació en aquesta primera època. Aquest Antònio del Viudo s'afegeix a Cambra i Daura, i la resta del grup, quan s'enfilen, diuen, fins al Collet de Peranera (probablement és Coll de Fades).

D. És interessant remarcar que algunes cases de pobles com ara Erillcastell o Peranera tenen bordes a la ribera.

Borda del Viudo.

BARRANC DEL FENER (0.8047324, 42.4209934):

A. És una canal, un barranc sec. Aquesta canal la ressegueix el camí que baixa directe des d'Erillcastell.

B. Es diu així perquè passa a tocar del Fener, que són uns bancals que es troben camí d'Erillcastell amunt un cop hem deixat la Borda del Viudo. Fener és un indret on es fa fenc, herba que es dalla però de poca qualitat.

C. Aquest barranc sec, que baixa des de les Collades d'Erill fins a l'indret de les mines, ressegueix una de les vetes importants i és l'escenari de cinc boques de mina. És remarcable que l'explotació de carbó mineral coincidia amb altres de carbó d'alzina en aquesta canal, perquè aquesta solana és alzinar que produeix llenya de qualitat per a les carboneres.

F. Un informant que hi és nascut explicava com, quan anava a escola a Castellars, per aquest camí, aprofitava per baixar a llocs de mula amb els miners, alguns dels quals s'havien instal·lat a l'Abadia d'Erillcastell.

ROCA DEL FENER (0.8044079, 42.4216808):

A. És un promontori interessant a tocar del camí.

F. Un informant d'Erillcastell me'l va mostrar perquè hi solia fer un repòs a mitja pujada, o s'hi estava per vigilar el ramat.

I. És un bon mirador sobre la zona veïna de les mines.

COLLADES D'ERILL (0.7981181, 42.4233852):

A. Les collades solen ser llocs interessants per obtindre una bona panoràmica, a vegades més que els tossals. Hi fan cap el camí que puja des de Malpàs i el que puja pel Barranc del Fener. És també un lloc perfecte per la perspectiva que ofereix, entre la banda del Barranc del Tou i el Barranc del Fener, i entre Pollerini i Erillcastell.

B. A més, permet apreciar tota la seqüència estratigràfica del carbonífer que continua fins a la banda de Peranera, a Coll de Fades.

ERILLCASTELL (0.801465, 42.424121):

A. Des d'aquí tenim la possibilitat d'obtindre perspectiva sobre la vall, ens podem fer una idea de les cases que hi havia i fins i tot intuir on se situava l'antic castell. És interessant observar l'entrada al poble, en dos camins que fan ziga-zaga des de les Collades. En aproximar-nos-hi, ens podem aturar un moment per observar el pou, que era l'única aportació d'aigua en el passat.

B. La qüestió de l'aigua porta a demanar-nos per què el poble està situat en un lloc elevat on no hi ha cap font. S'escau plantejar la qüestió entenenent que els habitatges són només una part del conjunt.

És un lloc i moment adequat per entendre el poblament des de l'època medieval, constatar l'existència de fortificacions, aportar mostres de documentació relativa a Erillcastell, Peranera, etc. També es pot parlar sobre l'organització agroramadera a la vista del terreny, i se'n poden donar evidències tot indicant els topònims corresponents...

Però aquest també és un lloc adequat per fer balanç d'una època, parlar de despoblament, plantejar per què, mentre s'obrien les terrasses de repoblació de pi no es destinaven diners a

infraestructures per als pobles (com ara accessos per a vehicles, assistència sanitària, etc.). Podem obrir una reflexió sobre l'ús de combustibles fòssils, desequilibris econòmics, ambientals i territorials...

Erillcastell.

POLLERINI (0.797263, 42.422072):

A. El tossal més prominent de l'entorn.

B. El topònim és una mica misteriós; no li coneixem cap explicació.

Hi són visibles els estrats rogencs del Triàsic. Permet una apreciació molt clara dels darrers estrats del carbonífer i de l'alternança amb capes de lava, etc.

Apareix al cercador de patrimoni arqueològic de la Generalitat de Catalunya pel seu interès paleontològic.

C. En el seu vessant septentrional hi ha una boca de mina de les prospeccions de darrers dels anys setanta.

D. Tot aquest tossal era aprofitat pel bestiar, però especialment per les cabres, que es troben bé en aquest ambient sec i assolellat, amb vegetació espinosa.

I. Des del cap obtenim una vista perfecta de la vall, incloent-hi també la plana de Malpàs i Raons i les muntanyes més altes de l'entorn.

RALLASSA (.798912, 42.417663):

A. Vessant occidental de Pollerini, en pendent rocós.

B. El nom fa referència a la successió d'estrats que són visibles en tota aquesta costa.

I. Aquest vessant el travessa diagonalment el camí que puja des de Malpàs, passant per l'Home Mort (un indret interessant). Hi naix el Barranc de l'Aiguardent (un nom que s'explica popularment en relació a un traginer i uns bots d'aiguardent), que més avall s'anomenarà Barranc de Canarillo i, finalment, Barranc de la Torxada. Tot i que aquests indrets tenen poca terra i poca vegetació, és una ubicació perfecta per observar les Paül's de Malpàs, que de fet es van formar a partir dels materials de desgast de la Rallassa, i la plana de l'Hostalet i Sant Serni més avall.

ROQUES BLANQUES (0.799359, 42.426426):

A. Aflorament de roca tova.

B. D'un blanc relluent, formades per materials d'origen volcànic, tenen un gran interès geològic.

I. Són un indicador útil per als pastors en termes espacials, més quan són l'inici de la solana que puja fins a Conques.

PERANERA (.814629, 42.421246):

A. Si per a Erillcastell es pot fer una visita prèvia al pou que hi ha a les Collades, en el cas de Peranera es pot visitar la cisterna medieval, i mirar de fer una hipòtesi sobre la ubicació del castell. Aquí, la vista és molt fàcil sobre la ubicació davant per davant d'Erillcastell i Peranera.

B. Clarament de *petra nigra*, literalment 'pedra negra'. El nom respon al color del tossal on es troba, de la mateixa andesita volcànica que el d'Erillcastell.

Podem obrir la mateixa reflexió de context que hem indicat per a Erillcastell.

COLL DE FADES (.8274508, 42.4188629):

A. És el paral·lel de les Collades d'Erill.

B. (geologia) Hi podem apreciar exactament la mateixa seqüència estratigràfica.

B. (toponomàstica) El que potser ens atrau més d'aquest indret és el nom. De colls de fades n'hi ha tres de propers: aquest, un Coll de Fadas al costat de ca de Fadas, entre les Paüls i Bissaurri, i un altre Coll de Fades prop d'Erdo. Coromines (1992: 484) al seu DECCat remarca que «la creença popular deu suposar que les fades apareixen sovint a les collades i passos de muntanya». Ja pot ser. És sovint, per cert, que trobem monuments funeraris com ara cercles de pedres (Tossal de la Capcera, no lluny d'aquí) o dòlmens (el de la Casa Encantada, també a prop) en collades. Segurament té a veure amb el fet que són terrenys estables, potser també amb una percepció pastoral en el sentit que són indrets agradables al bestiar i a les persones,

per exemple per fer-hi nit (pletius i cabanes també solen ocupar collades). Aparentment, doncs, les fades són un tipus d'ésser sobrenatural diferent de les encantàries (que solen ser en tossals o prop de fonts on renten roba), de les dones d'aigua (que són en barrancs, més específicament en gorgs), i dels diablorsins o minairons (que poden ser en qualsevol lloc, com ja sabem). Interessaria una recerca que posés ordre a tota aquesta varietat d'éssers; sembla que la industrialització els ha foragitat.

4. Notes a partir de l'itinerari

El que es vol mostrar amb aquests pocs casos, espigolats d'un recorregut a peu, és que l'accés a la informació prenent els llocs com a centre permet construir un relat força complex (i ho pot ser molt; aquí només hi anoto algunes dades a tall d'exemple), i integrar-hi elements de tipologia molt diversa, tant pel que fa a temàtica com a format i origen, per tal d'interpretar el que veiem ara i el que ha estat en el passat.

Tota aquesta construcció, és interessant que es munti sobre l'inventari ja existent de topònims, de manera que es pot entendre com una re-connexió amb el nostre entorn tradicional, tot integrant-hi elements que resulten d'enfocaments analítics nous, i mantenint un dels papers tradicionals que aconsegueix el mapa toponímic, que és el de dipòsit de la memòria col·lectiva. I això perquè, a partir de la projecció sobre el terreny, tot aquest coneixement pot ser novament socialitzat. La integració de continguts que pertanyen a fonts orals i a usos tradicionals amb coneixements que provenen de l'anàlisi acadèmica, supera la solució de continuïtat que han imposat els canvis socioeconòmics de les darreres dècades i el despoblament, de manera que pot recuperar la vigència dels indrets, ara amb la funció afegida de fer-nos comprensible el nostre entorn i a nosaltres mateixos.

Hem vist que el territori pot ser un dipòsit de memòria, que la densitat de dades que s'acumulen en un espai relativament petit, i a vegades en un sol topònim, permet fer una projecció en el temps, connectar determinats elements a una o altra temporalitat, o veure'ls com a elements invariants. Per exemple, un conjunt de prats que el bosc ha engolit, o que han estat ocupats per una plantació de pins, pertanyen a un moment i una manera de relacionar-se amb l'entorn que ha perviscut en alguns altres indrets. Les restes d'una explotació minera ens parlen d'un altre moment, d'unes relacions entre centres industrials i llunyanes fonts de matèries primeres, una altra manera de fer ús de l'entorn. Coll de Fades ens evoca la mitologia autòctona que s'allarga cap a una època indeterminada i ens connecta amb una geografia àmplia, no només pirinenca. Aixecar cadascuna de les capes més recents i anar-ne trobant d'altres ens permet copsar físicament la idea que, a vegades, una època esborra bona part d'una altra d'anterior, perquè altera profundament la nostra relació amb l'entorn, i cadascuna condiciona profundament la nostra manera

d'interpretar(-nos). Tornar al terreny i reconstruir la successió de moments; mirar de refer, a la vista de les evidències, un estat de coses anterior que va ser quasi liquidat en pocs anys, aquesta és una manera simple de prendre consciència que el que hem viscut són espacialitats diferents, i que no sempre allò a què ens empenyia el moment històric era el que finalment ens permetria adaptar-nos i sobreviure. En definitiva, un exercici de lectura de cada temporalitat i cada moment, mirant d'entendre'n l'espacialitat, és una bona manera de no desentendre'ns dels que ens van precedir, i de crear compromís amb el territori que ens van deixar.

5. Algunes conclusions

En el context del recull, i com a informació al marge del nostre objectiu inicial, hem pogut obtenir dades que ens parlen de tres aspectes.

En primer lloc, la industrialització en relació amb els processos de despoblament. El despoblament en àrees rurals de muntanya no ha estat necessàriament frenat per la implantació d'activitat industrial. En el nostre cas és evident: la industrialització altera l'estructura socioeconòmica i bloca, en el seu moment, la recerca d'alternatives. Ho afavoreix el fet d'haver deixat que la dinàmica l'establís el sector privat, que fa un càlcul de rendibilitat amb una perspectiva molt curta. L'impacte de la mineria és un cas evident de creixement demogràfic seguit d'una davallada sobtada, en unes poblacions que, en el procés, no han vist guanys infraestructurals (ni comunicacions, ni subministrament d'aigua o electricitat, ni serveis sanitaris ni escolarització).

En segon lloc, el paper de l'entorn físic. La interpretació d'aquest condicionant deriva de la mateixa dinàmica socioeconòmica que hem esmentat en el punt anterior: una determinada visió economicista ha marcat el destí dels territoris i s'ha erigit en l'únic criteri de viabilitat i adequació als temps (i als espais). El medi és hostil en la mesura que estem disposats a posar-hi mitjans, i aquesta disponibilitat es calcula en termes de rendibilitat immediata. Aquest horitzó d'expectatives és òbviament assumit com a fatalitat per una població que no té possibilitat de donar-hi alternatives; també emocionalment, entre els informants, es fa evident l'èmfasi en aquesta fatalitat.

En tercer lloc, les possibilitats interpretatives. Una paradoxa és que territoris aparentment marginals ens obren una visió més aclaridora de les dinàmiques globals. A més a més, sovint contenen una quantitat d'elements patrimonials que permeten un aprenentatge dinàmic en relació amb molts aspectes: geològics, socioeconòmics, històrics, lingüístics, etc.

6. Bibliografia

- AUER, Peter, SCHMITD, Jürgen Erich (2010). *Language and Space. Theories and Methods*. Berlín/Nova York: Walter de Gruyter.
- CAMBRA, M. (1931). *Reseña de la expedición a los cotos mineros del Ribagorzana. 8-14 de junio de 1931* (text mecanografiat inèdit).
- CONLIN, M. V., JOLIFFE, L. (eds.) (2010). *Mining Heritage and Tourism. A global synthesis*, Londres/Nova York: Routledge (especialment el capítol inicial, «What happens when mining leaves?», dels mateixos autors).
- HAM, Sam H. (1992). *Interpretation A Practical Guide for People with Big Ideas and Small Budgets*. Golden, Colorado: Fulcrum/North American Press.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark (1999). *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. Nova York: Basic Books.
- LEVINSON, Stephen C. (2003). *Space in Language and Cognition. Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge: CUP.
- MELS, Tom (2004). *Reanimating Places. A Geography of Rythms*. Londres: Routledge.
- SACK, Robert D. (1980). *Conceptions of Space in Social Thought. A Geographic Perspective*. Londres: The Macmillan Press.
- SUÏLS, Jordi (1993). «Espais buits», *Tirant al Blanc*, 6, p. 33-38.
- SUÏLS, Jordi (2016). «La llengua en una relació canviant entre individu i espai», comunicació. 25è Col·loqui Germanocatalà, 21-24 de setembre 2016, Bamberg (Alemanya).
- SUÏLS, Jordi (2017). «Redefinint l'espai lingüístic als Pirineus centrals», comunicació. *First International Conference on Revitalization of Indigenous and Minoritized Languages*, 19-21 abril 2017. Barcelona/Vic.
- TALMY, Leonard (2000). *Toward a Cognitive Semantics*, 2 vols. Cambridge/Londres: MIT Press/Bradford.
- THIERING, Martin, SCHIEFENHÖVEL, Wulf (2013). *Spatial Concepts in Non-Literate Societies: Language and Practice in Eipo and Dene Chipewyan* (TOPOI – Towards a Historical Epistemology of Space). Berlín: Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte.
- TILDEN, Freeman (1957). *Interpreting Our Heritage*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

Nota

¹No donaré més detalls sobre el document al qual remeto. Tan sols anotar que es tracta de l'acta fundacional de la companyia coneguda com El Progreso del Pirineo (1902) i que forma part de l'arxiu personal de l'enyorat Joan Casimiro, arxiu que confiem veure aviat ubicat a l'Arxiu Comarcal de l'Alta Ribagorça.